

Desenvolupament. Territori. Nacionalisme

Jordi CASASSAS i YMBERT
Catedràtic d'Història Contemporània
Universitat de Barcelona

A la vista del títol, crec que ningú dubtarà que se m'han demanat unes reflexions molt generals. Pretendre abastar-les amb una mica de serietat penso que representaria una quimera, en el sentit etimològic i literari de la paraula. Demano, doncs, excuses avançades si dic coses massa sabudes. Sabudes o no, segur que hauran de ser necessàriament abstractes, per tan generals. Molt més, quan se m'ha demanat que no em centri només en el cas català, amb el que em desapareix fins i tot aquell recurs tan agradable pel que el conferenciant es refereix a fets concrets compartits amb l'auditori, assumits com una cadena explicativa lògica.

Proposta de plantejament general

Tinc la pretensió d'il·lustrar com la consciència territorial contemporània no representa una projecció lineal en la vida dels individus, de les col·lectivitats i del poder. Tal com succeeix amb tantes altres coses, la consciència territorial contemporània està feta de fractures molt importants, impossibles d'obviar en qualsevol anàlisi de les denominades ciències socials.

La preocupació seriosa i acadèmica per analitzar la dimensió espacial on es troben i entren en conflicte desenvolupament i nacionalisme, com a mínim aplicada al cas català-espanyol-europeu, ha tardat considerablement a integrar-se als esquemes que pretenen explicar la nostra realitat més recent. En termes generals, penso que una anàlisi d'aquesta naturalesa ens remet a un tema essencialment contemporani i fins actual: la dinàmica més recent sembla confirmar-ho així.

Jo comentaré aquest tema fonamentalment, des de la perspectiva de l'historiador, buscant-ne l'origen de la seva comprensió com a problema, i intentant destriar i determinar els principals condicionants que s'hi han posat en joc. El tema no és neutre sota cap punt

de vista. Hem arribat, per exemple, a convertir en lloc comú allò de què les condicions contemporànies del desenvolupament capitalista són mundials, i tothom ha integrat molt bé l'argument de l'abast mundial del capital, de les grans multinacionals, de la informatització o de l'origen i canals de distribució de la informació. L'argument polític voreja amb dificultat l'evidència de que l'intervencionisme de les grans potències (al servei d'aquells interessos de mundialització) es fa en nom de la democràcia, alhora que en limita l'abast, en profunditat: en nom de la sobirania nacional contradiu la integritat dels estats existents.

Representa quasi un lloc comú el compartir, posem per cas, una sentimentalitat del que és més local amb l'orgull estatal-nacional més extern i, finalment, amb la seguretat de que aquesta mundialització de la que parlàvem, supera l'estat-nació autònom i aïllat i, així, converteix quasi en ridículs i retrògads els compromisos nacional-regionals o la defensa de la personalitat de les «societats petites». Per afegitó, aquesta mundialització s'ha banalitzat (en el sentit més coactiu del terme), en vigència d'aquesta moralitat que políticament denominem neo-liberalisme, reaganisme, thatcherisme, etc. que és, una de les formes més civilitzades d'erosió dels moviments socials, dels col·lectius, de les manifestacions de solidaritat col·lectiva que s'han produït a la història del món occidental. L'individu s'ha trobat sol davant la mundialització, ple de dificultats per seguir definint la lògica del seu espai per viure. La sensibilitat necessària per ressaltar les identitats més particulars i, sobretot, per convertir-les en programa polític, s'arracona amb facilitat al calaix dels integristes, anacronismes, primitivismes o, el més freqüent, de les actuacions irracionals.

Per realitzar l'anàlisi territorialitzada de tot això, sóc conscient de les meves mancances que podríem dir que són corporatives, doncs és prou evident que els historiadors ens hem avesat a operar amb espais sovint massa ideals. En una àrea com la catalana, amb un nacionalisme reivindicatiu en marxa (dels vells d'Europa occidental, no podem oblidar-ho en les anàlisis), és el propi nacionalisme qui s'ha encarregat d'aportar bona part de la idealització cultural d'un territori considerat nacional per definició. No és aquí el moment de fer-ho, però crec que als historiadors ens serà molt profitós tornar a refer la història de l'apropiació i de la justificació contemporània que el catalanisme, sobretot nacionalista, va fent de l'espai en el qual es vol moure.

Massa sovint, es pot constatar que els historiadors donem molt poca importància a la dimensió territorial i, en termes generals, espacial de les dinàmiques que volem estudiar. Tothom en pot posar exemples. Penso en la forma com hem analitzat la immigració contemporània sobre el món urbà, especialment sobre el barceloní-industrial. Les anàlisis han estat de demografia històrica o político-ideològiques. La població ha estat foragitada d'un camp ideal i ha anat cap a una ciutat no menys ideal; hem obviat l'anàlisi d'aquests espais i de les dinàmiques que els interrelacionen. Els individus concrets, les famílies, els grups d'origen, així com les seves formes de viure i d'organitzar-se, de traslladar-se en l'espai, o d'entendre'l, han quedat força marginats.

Els prejudicis són considerables. ¿No ens hem trobat, per exemple, amb un estudi social del moviment obrer linealment i exclusivament referit a la urbanització i a la industrialització contemporànies, amb veredictes tan brutals com aquell de J. Vicens i Vives quan separava l'obrer d'indústria d'una patuleia mai integrada? Potser d'aquí a un cert temps, la història local ens permetrà solucionar part d'aquestes qüestions. El cert és que hi ha

una nova sensibilitat que hi ajuda: la represa dels estudis (i les seves revistes) de geopolítica, o l'existència de revistes com «Pouvoirs locaux» o «Territoires. Revue des acteurs locaux», posem per cas, exemplifiquen el que diem.

Un darrer exemple. La historiografia germànica, potser per la força de la inèrcia, potser per la de la direcció que han pres els aconteixements al centre-est d'Europa, és de les que més ha sobressortit i que fa un esforç més gran per explicar aquesta dialèctica temps-espai que ara ens interessa. De fet, és la seva cultura política qui va inventar, per exemple, això que coneixem com a «Mitteleuropa» que és la reunió, feta al Congrés de Viena (1815) — sota els auspicis del canceller Metternich—, de 39 unitats polítiques. Anys més tard, Bismarck recuperaria la unió sota hegemonia prussiana, com a coixí contra l'est. El 1915, altre cop Europa en crisi, un Friedrich Neumann la reivindicaria com una possible unió econòmica que equilibraria Europa tot evitant una nova guerra mundial. El novembre del 1989, amb escenari televisiu i la caiguda del mur de Berlín, altre cop ens trobem amb aquesta Europa central com una ressurgència històrica d'un fons cultural impressionant, que determina la vida de moltes persones.

Als historiadors ens cal aprendre d'aquest exemple d'una immensa successió de turons sense pràctica sortida al mar, tancada en si mateixa, viscuda amb una intensitat i diversitat tan grans. Podríem dir que es tracta de l'assimilació espacial del mite (C. Magris ens ho ha explicat amb gran elegància), de l'apropiació geogràfica de repetides frustracions, feta sovint amb una ironia incomprensible fora de l'àrea; sovint, a més, feta d'una espècie de síntesi de conflictivitat ruthena i d'inquiet exili parisi, fet que ens complica encara més la possibilitat de simplificar i, encara més, de seguir idealitzant el component espacial de la dinàmica dels grups humans.

El desenvolupament: la dimensió cultural d'un concepte

La relació entre el desenvolupament i el nacionalisme, en el fons, ens suggereix el moment i els problemes que es planteja una determinada societat en el procés de substituir unes formes de vida tradicionals per altres que hom identifica com la modernitat. Aquesta modernitat, ultra poder ésser més o menys mesurada, té unes connotacions ideals que no s'amaguen a ningú. En relació al desenvolupament general, aquesta modernitat configura el moment qualitatiu en que hom s'adona de que les transformacions han trencat els lligams tradicionals entre les persones i els de les seves relacions amb les coses, i amb l'espai, entre aquestes hom s'adona de que cal reaccionar davant les conseqüències d'aquest trencament.

Voldria posar un exemple que no fos gaire habitual (el del Quebec, el gal·les, etc.) i al·ludir al cas belga i a la greu crisi d'identitat que Bèlgica pateix des de fa una vintena ben llarga d'anys. Entre el seu profund arrelament familiar i un possible sentiment nacional belga, el ciutadà només pot trobar obstacles històrics, d'un gran pes cultural. El nacionalisme és un impressionant element de separació entre valons i flamencs: Les contradiccions del desenvolupament contemporani l'afecten fins al pla quotidià. Ressaltem com ja el 1873 (data que no tardarem a retrobar), l'Acadèmia Reial Belga feia un esforç i convocava el seu concurs anual sota el lema: «Explicar el fenomen històric de la conservació del nostre caràcter nacional a través de totes les dominacions estrangeres». L'anàlisi espacial

no hi aparegué per enlloc, refermant la idea de que la «consistència geogràfica» de l'estat belga seguia éssent feble i contradictòria. Després de la II Guerra Mundial, però, les contradiccions del desenvolupament es cuidaran de fer entrar en crisi l'espai belga i de donar-li tota la conflictivitat actual.

Tal i com nosaltres l'entendem, la preocupació pel desenvolupament és força moderna. De fet, es va començar a tenir una certa consciència de que les condicions que permetien i fomentaven qualsevol tipus de creixement, material o no, estaven estretament relacionades entre si, a partir del segle XVIII. Els teòrics smithians del proteccionisme català del segle XIX, per exemple, no pararen de bombardejar els poders i l'«opinió» amb tota mena d'arguments que retreien la necessitat de fomentar un creixement integrat i que recordaven el caràcter regionalitzat d'aquests processos. Tots sabem que constituïen la intel·lectualitat d'un grup d'interessos industrials força concrets. Però en lligar aquestes opinions a una crítica de fons de l'opció estatal liberal que s'anava consolidant des de Madrid, representen uns precursors interessants que ens ajuden a entendre, en part, els posteriors nacionalistes de les darreries del segle.

En el fons, però, tota aquesta gent funcionava encara entre dos paràmetres extrems que els costava molt d'harmonitzar. D'una banda, el referiment a unes categories universals concretades políticament en el nou Estat il·lustrat i liberal. De l'altra, el lligam concret amb unes lògiques locals on la llei l'assenyalaven petites oligarquies, encara ben avançat el vuitcents. La política seguirà per molt temps essent cosa d'èlits molt reduïdes i, en conseqüència, a ningú es feia estrany que en cap d'aquests dos nivells existís una preocupació real per a l'extensió territorial-social concreta. Les propostes orientades a fomentar el creixement, sovint s'expressaven amb un doctrinarisme molt radical i convençut de que la seva simple aplicació seria suficient per canviar les coses.

L'exemple italià és força revelador del que diem. El llarg procés d'unificació va ser nacional-territorial en un sentit romàntic i profundament arcaic. Les baralles es van produir entre grans estratègies, com ara la personificada per un G. Mazzini i la que demanava millor atenció cap a la unificació social, que podia representar un C. Pissacane. La preocupació per polititzar els diferents sentiments regionals no es produirà fins després de la constitució del modern estat unitari; així mateix, la consciència de les arrítmies i de la necessitat d'acabar la integració territorial serà un tema posterior, lligat als problemes del desenvolupament interior i internacional.

La veritable integració social-territorial que per a l'individu del segle XX comporta tot desenvolupament estava força lluny de representar una preocupació per a l'europeu culte de mitjans de segle XIX. Molt menys per al català-espanyol del període el qual, per exemple, encara tenia pendent de completar la unió ferroviària entre Madrid i Barcelona. Les èlites continentals pensaven en definicions externes més que en continguts.

Fixem-nos en un exemple, poc estructural si es vol, però que ens assenjala tot l'abast cultural-polític de la qüestió. Hi havia uns intel·lectuals romàntics disposats a idealitzar el camperol com a l'home del poble per essència, el qual tenia una relació quotidiana amb la terra i, així, esdevenia símbol de la vera nacionalitat. Es tractava d'uns literats-filòlegs que sublimaven una llegua hipotèticament parlada per aquest home nacional bàsic i que, per això mateix, es convertia en representació de l'ànima nacional. A ningú, però, l'inter-

sava anar gaire més enllà, cap a la frontera en la que el camperol esdevenia massa concret i conflictiu. Més encara: Les burocràcies de totes les instàncies polítiques europees de mitjans de segle XIX seguien l'exemple de la més refinada dels Habsburgs i no consideraven la llengua com un element significatiu a l'hora de determinar la pertinença a una nació concreta. La massa era encara excessivament perillosa, tal i com assenyalaven els rerafons de totes les revoltes que caracteritzen la vida europea entre 1830 i 1870, i aquest fet recomanava no concretar gaire més. No oblidem que els primers teòrics del regionalisme català, catalans fins a la medul·la en llur identitat cultural-familiar, ni se'ls ocorria teoritzar aquest regionalisme en altra llengua que no fos el castellà!

Els Congressos Internacionals de la nova ciència estadística (corren paral·lels a la convocatòria de les primeres grans Exposicions Universals), van arribar a recomanar als Estats que no possessin cap èmfasi en el tema de la llengua a l'hora d'endegar les seves primeres estadístiques. La llengua encara es considerava com un vehicle i una opció cultural-política per a aquells que realment comptaven. Així, era molt freqüent que no coincidissin la llengua materna i la d'ús familiar. A l'àmbit germànic o al rus, per exemple, la utilització del francès era molt freqüent. I, per a la resta de la població, la llengua era una minimització dialectal i una barrera creixent de segregació.

Al Congrés Estadístic Internacional del 1873, les coses havien canviat. Ara es recomanava la inclusió de la pregunta sobre la llengua nacional a tots els censos. Aquella llengua d'uns quants havia esdevingut, en relativament poc temps, un element definidor de fronteres, en argument diplomàtic reivindicatiu de primer ordre. Quelcom havia succeït per a que la llengua s'incloués en el grup de categories utilitzades per medir i controlar les masses.

Recordem de passada com hi haurà tot un seguit de disciplines científiques que també coincideixen amb aquesta vertadera irrupció de les masses a la consideració pública. Sobresurt la sociologia: convé destacar com el mateix 1873, H. Spencer comença a publicar a Londres els seus vuit volums del «Tractat de Sociologia», obra i disciplina destinades a assolir una gran popularitat amb molta rapidesa (Spencer serà l'autor més traduït al castellà fins entrat el segle XX). Al seu costat, l'antropologia, la psicologia, la psiquiatria, entre altres, la criminologia social, ciències dedicades a entendre i mesurar qui vivia en aquesta societat que es canviava, com hi vivia i com, previsiblement, hi podria viure. No podem oblidar com entre els primers intel·lectuals nacionalitzadors italians va sobresortir algun catedràtic universitari de geografia, com C. Gini. L'escola del torinès Césare Lombroso va assolir una fama notable: el 1876 publicava el renombrat «L'uomo delinquente» per determinar la tipologia i causística de la conflictivitat. Lombroso no trigaria a lliurar nombrosos treballs on s'analitzava, per exemple, la resistència muscular a la fatiga laboral.

Tot i que sigui difícil de simplificar, potser m'atreveria a ressaltar com a nòdul explicatiu d'aquests canvis en profunditat que s'operaven a la societat europea occidental, l'aparició d'una certa consciència de que s'ensorrava l'ordre vàlid per als dos primers terços del segle. Un ordre, i el seu trencament, que abastava des de la frontera mental interior que explicava l'individu i la seva relació amb el medi (l'obra de Schopenhauer no havia estat en va, per sotraguejar *Els fonaments de la moral*), fins a les relacions internacionals, la valoració de la producció, de la distribució i del consum.

El 1872, Friedrich Nietzsche acabava de publicar *L'origen de la tragèdia*. El seu ressò va ser fulgurant entre la intel·lectualitat europea, potser per la seva quasi demoníaca bona adaptació als pressupòsits d'aquesta crisi general. Poc després, sobretot gràcies a les traduccions al francès, les idees de Nietzsche assolien una popularitat desproporcionada en relació a la biografia del pensador saxó. Tot amb tot, havia quedat prou ben explicada la «mort de Déu», això és, l'ensorrada dels grans principis, quasi religiosos, excessivament generals, a través dels quals tot semblava tenir una explicació ordenada. De la mateixa manera s'hi explicava la petitesa de l'«home-nan», aquesta massa tan mediatitzada en el pla polític i econòmic, amb una inèrcia tan poderosa que només deixava la sortida heroica i solitària al «super-home» que assolís distanciar-se'n.

Tot no quedava, evidentment, reduït al món de les idees. El 1873 s'havia fet evident una forta recessió econòmica a escala mundial que es perllongarà fins el 1895 i farà perillar la confiada hegemonia del creixement capitalista. ¡Què lluny quedava i què infantil podia semblar aquell entusiasme de l'historiador britànic Thomas Macaulay en exaltar el progrés de la raça humana aparellant els seus dos símbols supremes: la basílica de Sant Pere de Roma i el Palau de Vidre de la primera Exposició Universal a Londres el 1851! El deballestament general dels mercats introduïa tot el dramatisme i l'agressivitat que en endavant havia de tenir la preocupació pel desenvolupament. Aquest, doncs, entrava en la modernitat de la mà dels traumes generals, dels desequilibris, les tensions i les dificultats que hom anava tenint per pair les conseqüències concretes del liberalisme pràctic i del capitalisme urbà i industrial.

El territori: sota la pressió geopolítica

Aquesta complexa crisi, entre d'altres factors, va afectar la comprensió que hom podia i havia de tenir del territori i dels espais. Calia referir-s'hi en plural, com no tardarien en evidenciar-ho la psicoanàlisi, la relativitat d'Einstein o aquella literatura que a partir del 1905 buscava el «temps perdut», carrera en la qual el propi Marcel Proust subvertirà les relacions entre individu-espai-temps establertes per l'anterior lògica realista.

La simple possibilitat de comercialització i aplicació dels grans avenços científics que possibilità la «revolució tècnica» de finals de segle es va convertir en un poderós vehicle de canvi. Els grans ferrocarrils intercontinentals, l'apertura de grans canals, l'aplicació del vapor a la navegació (i a partir del 1890, per exemple, la del frigorífic industrial) o la utilització normal del telèfon i el telègraf van ésser definitius. Abans d'ells, ningú no podia pensar en llargs itineraris mundials a termini i rendabilitat fixos. A partir d'aquest moment, però, les imaginacions de poc abans començaven a ser realitat. No ens pot sorprendre l'enorme popularitat assolida per aquest gran divulgador (en el fons tan poc visionari gratuït) que fou el francès Jules Verne. Precisament el 1873 publicava la seva obra *La volta al món en vuitanta dies*, en un moment en que la juguesca que mou l'argument entrava dins el possible.

El territori s'havia mundialitzat realment en pocs decennis. El comú de la gent ho rebia a través de la nova premsa il·lustrada com un triomf d'Europa, una gran «domesticació», per cert ben poc plena de qualsevol tipus de sensibilitat ecològica. De l'elucubració geogràfica s'havia passat al consum geogràfic de masses. Cal veure els grans reportatges il·lus-

trats d'un «Le Petit Parisien» (1876) per a entendre en profunditat el procés simultani pel que la classe mitjana francesa es fa nacional, republicana, geogràfica i geopolítica alhora. Però els costos humans i polítics de tot això van ser fenomenals i dramàtics en constituir el primer acte de la crisi europea i mundial del segle XX: el moment (1914-1918) en que aquella tècnica i aquells interessos polítics matarien milions de persones a les trinxeres i a la reraguarda.

Cal tenir present que, entre 1871 i 1914, les migracions afectaran a més de 40 milions d'uropeus; convé no oblidar que l'obertura dels immensos camps de blat americans i de les pastures enormes i pràcticament sense costos de cap mena, van ensorrar les petites i caríssimes explotacions europees, van encarir molt el preu del sòl del vell continent i van obligar molta gent a abandonar el seu hàbitat natural i traslladar-se a les ciutats industrials. Les ciutats europees van créixer molt: sabem el que significà pel cas de Barcelona, situada entre el grup —com Lió— de les que ho fan de manera més ràpida i traumàtica. Algunes, pràcticament, es fan ciutats en aquell moment, com el cas d'Essen, que passa de 6.000 h. el 1850, a tenir-ne 300.000 l'any 1900.

Tant o més interessant que aquestes grandàries globals, el fenomen urbà impactava pel grau i per la rapidesa amb que erosionava l'hegemonia tradicional de la ruralia. Durant el segle XIX, la població urbana europea s'ha multiplicat per tres; la de les ciutats més grans, per cinc. De 1500 a 1890, el nombre de ciutats europees de més de 10.000 h. ha passat de 154 a 1.709 (després d'aquesta data el barem deixarà en bona part de ser significatiu). En el mateix període, el radi d'acció d'aquestes ciutats ha passat dels 320 als 95 km, de promig.

Es tracta, doncs, de veritables masses que s'han d'avesar en poc temps a viure en un hàbitat nou, amb noves formes de menjar, treballar i relacionar-se. Es tractava, indiscutiblement, d'un rerafons social molt perillós per a una època de trencament, de recessió i d'indeterminació com el que caracteritzava abans. Així doncs, tant a l'interior com de cara a l'exterior tot fomentava la major mobilitat i circulació, les relacions de tota mena i, paral·lelament i complementàriament, els recels, les tensions, les defenses i les agressions. Quasi tots els governs van adoptar polítiques econòmiques d'un proteccionisme violent; fins a les darreries de segle, abans no esclatés l'escalada militarista oberta, les guerres duaneres van ser freqüents (entre França i Itàlia, entre Alemanya i Rússia, etc.); els executius, molt enfortits, des de 1873, van incrementar espectacularment la grandària i la freqüència de les llesves.

Els viatgers-visitants exòtics i quasi aventurers van deixar de tenir sentit. L'interès per altres països i altres cultures es va especialitzar i massificar. Els interessos comercials i les aliances geoestratègiques van deixar de tenir un sentit ocult i de minories per esdevenir «interès nacional» àmpliament debatut. Però, igualment, es van aprofundir les fòbies i tot-hom va començar a accentuar les diferències que el separaven del veí. El foment de la rivalitat entre francesos i italians en serà un cas paradigmàtic; les seves respectives policies secretes i de frontera, a partir d'aquestes dates, van començar a vetllar per les seguretats nacionals amenaçades.

No cal dir, però, que aquest veí era múltiple, canviant i fins i tot contradictori: la gran mobilitat de població a la que hem aludit, sovint el mostrava amb tota la pobresa de l'era-dicació. La noció del nosaltres-ells i l'explosió dels xovinismes i els racismes es convertí

ràpidament en argument polític de primer ordre. Recordem la facilitat amb què l'utopisme socialitzant i nacionalista d'un Moïssès Hess (vegi's la seva *Roma i Jerusalem*, del 1862) es va girar cap a les reivindicacions concretes, especialment tenses en el darrer quart del segle XIX: hom considerarà que els jueus de l'Europa occidental esdevindrien una tropa de xoc temible i que el seu impacte geoestratègic seria molt gran, en funció de la reivindicació territorial a Palestina, que tant comprometia l'equilibri sempre precari del Mediterrani oriental.

Ja hem vist com els Estats europeus es van anar adaptant a tots aquests canvis. Fins i tot la seva grandària i nombre anava configurant el mapa actual i confirmant la tendència hegemònica, a l'etapa contemporània, a constituir estats-nació sense gaires fisures aparents. El 1848, existien entitats polítiques encara molt variades, fins al nombre de 100 si considerem totes les ciutats alemanyes. El 1890, aconclerta les unificacions alemanya i italiana ja només són 30, amb una mitjana de 165.000 km² i uns 7 milions d'habitants cadascun d'ells.

Aquest procés, en confluència amb el de tensions, provocat pel creixement econòmic, el de mobilitat social i el de crisi intel·lectual va acabar portant la noció de la territorialitat a un primeríssim pla. L'estiu del 1877 es reunirà a Berlín un Congrés que havia de servir per a «re-ordenar» tót plegat (el 1885, a la mateixa capital, el Congrés voldrà ordenar l'expansió mundial dels europeus). Calia recomposar l'equilibri en tensió i la potència continental triomfant, l'Alemanya bismarkiana, es cuidava d'orientar-ho: reconeixement de les noves potències de primer ordre, recol·locació de les «rèmores històriques», subordinació de la resta. Anglaterra, sempre una mica al marge, es veurà també afectada en aquesta ocasió pel que sembla imparable línia de l'evolució mundial. El mateix 1877, els conservadors retornaren al poder sota la direcció de Disraeli; el vell ministre d'exterior, lord Derby, serà substituït per l'agressiu lord Salisbury, l'home que dirigirà la gran crisi imperialista del 1898 i que farà esclatar un gran escàndol a Espanya en posar aquest país com a exemple de «nació morta».

La viuallament conceptual per poder arribar a aquesta situació s'havia produït de manera simultània i funcional. L'exemple francès és molt clar i indica fins a quin extrem va ser violent l'impacte interior de la derrota davant de Prússia, el 1870, pobre balanç d'un segle de grandeses imperials, universals i revolucionàries. Això explica el gran prestigi d'E. Renan que, tot just el 1871, publicava un llibret destinat a tenir una audiència extraordinària, *La réforme intellectuelle et morale de la France*. Gran manual de regeneracionisme que l'autor dividia en dues parts, Els Mals i Els Remeis, i en la que es criticaven les diferents formes d'artificiositat i irrealisme que havien conduït França a la crisi: en lloc destacat hi apareixia el centralisme, la poca visió que hom havia tingut del foment del desenvolupament real del territori, la manca de contingut real d'una política destinada a definir uns límits i unes subdivisions, a crear una ciutadania doctrinal i a no preocupar-se per la dimensió real i interior d'aquests trets.

El 1872, es crearà l'«École Libre des Sciences Politiques» sota l'impuls d'E. Boutmy, un altre regeneracionista crític, influït pel conservador H. Taine (qui era considerat per Nietzsche un dels grans historiadors del moment, no ho oblidem). Simptomàticament, l'*École* va assolir un prestigi molt gran en la secció d'estudis diplomàtics, amb professors com a A. Vandal, el geògraf E. Levasseur (especialista en economia política i en l'estudi de

la classe obrera) i el prestigiós A. Sorel (que hi farà classes fins a la seva mort el 1906). Aquest darrer, el 1895, començà a publicar l'obra *L'Europe et la Révolution française*, veritable estudi de geo-política retrospectiva, en el que les consideracions sobre l'espai sobresurten en tot moment. Les classes de geografia i història d'aquesta Escola van servir molt per generar un ambient molt favorable a la reflexió de les connexions entre evolució històrica, desenvolupament econòmic i territori. Van fer de pont que estimulà la utilització d'aquella història de la «mare pàtria» feta per J. Michelet, la qual considerava França una amalgama orgànica constituïda pels homes, l'origen, el territori, els rius, etc. Sota aquesta empenta, no oblidem que es produí l'*Histoire de la France*, d'Ernest Lavisse. Per constituir-ne el primer volum, Vidal de la Blache hi va fer aquell *Tableau de la Géographie de la France* (que després publicaria com a solt el 1903), destinat a explicar com s'havia convertit en pàtria allò que en principi no tenia unitat física.

Sabem que l'evolució del pensament alemany, en el fons, era força similar, i que modernitzava l'empenta del territorialisme i l'historicisme de l'idealisme romàntic de la mà de gent com Friedrich Ratzel. El 1897, publicarà el seu conegut llibre *Politische Geographie*, en el que postularà que l'evolució d'un estat és inseparable del seu territori, dels equilibris que s'estableixen entre la quantitat de recursos de què pot disposar i de la consciència que té dels equilibris interiors i internacionals.

El nacionalisme: entre 1789 i nosaltres

En aquest entrecruament de fenòmens que localitzàvem als anys setanta, tan tens que ha permès el situar-hi el veritable naixement del món actual, el nacionalisme hi era implícit, s'hi començava a respirar com un dels grans sostres determinants de les actituds col·lectives. Fem referència, per tant, a un nacionalisme que ja té molt poc a veure amb el que havia animat a aquells «utòpics» d'un segle abans a posar en marxa l'estat liberal. Tot i la vigència dels llenguatges polítics, el sentit darrer de l'article 3 de la Declaració dels Drets de l'Home (26 d'agost del 1789), quan assegurava que «La sobirania pertany per complet a la nació» havia perdut part del sentit i, sobretot, de l'operativitat política-administrativa.

Tot i això, no podem pecar de presentistes: l'escena política internacional estava més avesada a pensar en aquell nacionalisme romàntic que en altra cosa, a considerar que havia culminat en la unificació italiana i el més comú era no vaticinar-li cap futur en el nou món de les masses en gestació. El cap polític italià Crispi, per exemple, considerava que el nacionalisme havia mort, que el gran tema del segle que s'apropava seria la qüestió social (afirmació que Prat de la Riba no dubtarà a traduir dient que del que Crispi no s'ha adonat és, precisament, de què el nacionalisme és la formulació més moderna de la qüestió social).

Però els principals prospectòlegs que apareixerien i proliferarien amb la fi del segle (un dels més «científics» era l'australià Charles Paerson treballant des dels USA), tots ells re-treuriem com els trets definitoris del nou món que s'estava perfilant, la fi de l'individualisme, l'aparició de la gran ingerència de l'estat, la massificació i la uniformització crítica de la cultura i l'agreuament de les prepotències, això és, de les desigualtats. El nacionalisme esdevindrà la moralitat col·lectiva que primer i millor s'adaptarà a aquestes noves circumstàncies i al trencament de les societats tradicionals que hem esbossat fins aquí.

En termes generals, crec que es pot dir que aquest nacionalisme que s'està concretant a l'Europa occidental a les darreries del vuit-cents respondrà a tres grans tipus de circumstàncies o motivacions externes: a la necessitat dels executius d'integrar les masses en una etapa de desequilibris i d'agressivitat exterior molt grans (concreció de la moderna educació pública-nacional obligatòria, aparició de les grans festes nacionals, etc); a la necessitat de les élites de buscar alternatives (realisme) a la crisi del liberalisme doctrinal clàssic (artificiositat, doctrinarisme) amb constant al·lusió a les identitats tradicionals i a l'època en que l'acció política volia respectar aquests equilibris; a l'interès de grups locals per donar sortida als desequilibris proporcionats pels desenvolupaments regionals desiguals en un moment en que s'està redefinint la funció dels estats, la política internacional i els efectes de la mundialització econòmica.

Aquestes coordenades podien generar grups nacionalistes, disposats a dirigir una alternativa nacional contra el projecte representat per l'Estat que els abastava (es considerés aquest a si mateix estat-nació o no). Però podia ben bé ser que no es produís aquesta circumstància, i que les élites es dediquessin a suavitzar els desequilibris sense qüestionar la forma política general. En qualsevol cas, les reaccions sempre van provenir de l'àmbit local o del d'una determinada regió de desenvolupament. No oblidem que Milà descobrirà en aquest darrer quart del segle XIX, la seva condició de «capitalitat moral» del nou Estat italià. A partir d'això, reordenarà la ciutat, l'àrea que la volta i el conjunt del nord d'Itàlia, com a pas previ i complementari a presentar la seva alternativa al conjunt del nou estat i a la post-unificació.

En un moment intens de canvi com el que hem descrit fins aquí, ens podrem trobar, actuant en un camp molt proper i utilitzant conceptes formalment idèntics, quatre tipus d'individus força diferents: els qui es queden en defensa d'identitats col·lectives (sovint expressades a través de la literatura i el folklore), gens adaptats a la dinàmica general, sovint arraigats en zones marginals i d'escàs desenvolupament econòmic; els qui, a l'altre extrem, estan lligats a la tasca nacionalitzadora de les masses que identifica els executius occidentals del moment; els qui es converteixen en élites al marge, i defensen —sovint des de postures conservadores fortament agressives— un projecte alternatiu a l'Estat, un projecte que pretenen lligat a unes essències nacionals tradicionals i segures, i que exposen en programes on les eradicacions i els canvis traumàtics són superats amb propostes directes, simples i que volen fer «familiars» als interlocutors; els qui en funció d'aquesta nova situació i de l'evidència (segons els casos sentida positivament o negativament) de les desigualtats regionals en el desenvolupament, orienten el sentiment diferencial cap a programes que busquen la modificació de l'estatus-quo territorial-polític existent (separació, autonomia, etc.).

Tot amb tot, si deixem al marge l'intent de justificació d'aquest estadi de la dinàmica europea occidental, i si oblidem, per un moment, l'estricta gènesi de les idees que el sustenten, la pregunta que ens queda formulada és: ¿què ha permès a aquest darrer grup de «subvertidors territorials» i quan els ha estat possible el caracteritzar aquesta regió i convertir-la en l'element bàsic de referència, contravenint, segons el que hem apuntat més amunt, aquesta tendència hegemònica a constituir estats cada cop més grans?. I, secundàriament, ¿per què uns si i altres no, portaran a la pràctica el pas d'aquesta consciència diferencial cap a una situació de vertebració política i institucional conscientment reivindicativa?

Els geògrafs ens han de fornir moltes dades al respecte i d'ells hem d'aprendre el sentit de les valoracions multidireccionals. L'espai regional modern, altament urbanitzat, serà, més que mai de manera complexa, quelcom a «reconquerir», gestionar, controlar. Així, l'aparició de sectors que pensen en la possibilitat de vertebrar polítiques en base a la regió, de fet qüestionen aquell procés que ens semblava irreversible, segons el qual l'Estat liberal havia assumit aquesta funció superadora de les anteriors autarquies d'arrel senyorial i gestora del desenvolupament —nacional— del capitalisme. Però, igualment, l'aparició d'aquesta nova consciència regional polititzada en sentit reivindicatiu, tampoc ha de significar l'entrada en un altre estadi exloent.

El que podríem denominar com la política nacionalitzadora de la Itàlia postunitària sembla que ho va entendre molt bé. Va començar per creure que el millor seria ensenyar-ho als infants, aquells qui millor recordarien el «nou» esperit regional, base de la unitat nacional acabada d'estrenar. Voldria recordar, en aquest sentit, la famosíssima obreta de Collodi (seudònim del periodista florentí Carlo Lorenzini), *Aventure di Pinocchio: storia di un burattino*, començada a publicar en forma de folletí el 1878 i acabada de publicar el 1883, com a ensenyança i esforç integrador del jovent. El burattino (ninet) de la història passa desventures sense límit quan representa els grans vicis tradicionals (despreocupació, mandra, picardia...); aleshores recorre escenaris diversos, tramoia feta de primitivisme aparentment lliure i que s'identifica amb la ruralia. La superació de les desventures el portarà cap al món urbà on rebrà el premi de la seva reconversió: deixar de ser ninot i ser nen i, ahora, un bon proletari.

Citem, encara, un altre exemple d'aquest cas italià. Ens referim al cas d'Edmondo De Amicis, particip de les darreres campanyes unificadores i especialista en temes militars. Ben aviat, però, es convertirà en autor de gran èxit escrivint novel·letes per a joves, de clara finalitat pedagògica, integradora i nacionalitzadora; així mateix escriurà llibres de viatges sobre el Mediterrani romàntic, sobre Marroc, Constantinoble o *Spagna* (1872). Però el gran èxit, llegit generació darrera generació de joves italians, arribarà amb *Cuore* (1886), resposta de la seva idea de que l'educació és una fenomenal arma integradora territorial i social, al costat del servei militar i de l'enquadrament proletari (l'«exèrcit del treball»). La novel·leta en qüestió és la narració d'un curs escolar feta a través de les explicacions del mestre. Aquest anirà descobrint els valors nacionals i demostrant com són la suma orgànica dels valors que identifiquen cadascuna de les regions. El Parlament (el poder institucional polític) no introdueix ni crea res dintre d'aquest conjunt de realitats.

Podríem concloure dient que l'espai ve a ser un dels principals instruments dels processos històrics. És el lloc de la percepció cultural i, per tant, on es produeixen les desigualtats, les diferències, les grans alternatives. En un mateix individu, l'inici d'una sensibilització nova referida a la regió-nació no té perquè excloure l'afinitat cap a altres tipus d'espais, més grans o, el més sovint, més petits, d'ordre local-comarcal. Aquí, les preguntes s'encadenen sense parar. La modernització ha trencat la valoració única que tradicionalment s'ha fet de l'espai. Aleshores, ¿és que el nacionalisme ha sabut simplificar cap enfora, en el sentit reivindicatiu que confereix coherència als individus sotmesos a un canvi massa ràpid, i, ahora, ha pogut integrar sense conflicte aquesta comprensió multiforme de l'espai? En aquest sentit, ¿és que permet posar en pràctica un remei col·lectiu per aquella «mort de Deu» a la que Nietzsche només trobava resposta en el pla del super-home individual?

Tot plegat fa la impressió que quan pensem el nacionalisme en funció de valors provinçians, rurals i arcaics, com a mínim a l'Europa occidental, provoquem unes simplificacions potser només excusables en campanya electoral. Així i tot, retornats al present més immediat, no ens sabem estar de constatar que no ens podem quedar amb la simple caiguda del «Mur de Berlín». Cal que ens preguntem on l'han aixecat de bell nou els mateixos que pretenen haver-lo aterrat. Potser la resposta només la té el polonès esdevingut venedor ambulat en no trobar feina a l'Alemanya occidental, el turc maleït o algú marroquí d'aquests que tenim més prop nostre.